

Kamil ALLAHYAROV,
professor

* * *

Tehranda yaşayan keçmiş dissertantlarından biri Novruzunu daha şən keçirmək üçün Bakıya gəlib. Əvvəlcədən o mənə zəng etmişdi ki, İrandan sənə nə gətirim? Mən də demişdim Hafizin divanının şərhilərlə verilmiş çapını gətirərsən. Bu gün kitabı alanda gördüm ki, o divanın fal baxımından şərhini gətirib. O əlavə etdi ki, bu, divanın ən çox sevilən çapıdır və İranda əksər evlərdə bu kitabdan var. Mən soruşdum ki, bilirsənmi nəyə görə Hafizin divanından fal kimi istifadə olunur? O, konkret bir cavab verə bilmədi. Mən bunun səbəbini izah edəndə isə o təəccübləndi və dedi ki, mən birinci dəfədir ki, bunu eşidirəm. Fikirləşdim ki, bu hadisə yəqin ki, çoxları üçün maraqlı ola bilər. Hadisə isə belə olubdur.

Hafiz ənənəyə əsasən, Quranı hələ uşaq vaxtlarından əzbərləyəndə, böyüyəndən sonra dinə inanmırdı. Onun divanında islam ruhanilərinə mənfi münasibət çox açıq görünür. Ancaq o, Firdovsinin aqibətini bildiyinə görə (ruhanilər Firdovsinin cəzasınınin müsəlman qəbristanlığında dəfninə icazə verməmişdilər), aradabir İslamla bağlı xoş sözlər də yazırdı. Lakin mollaları aldatmaq çətin məsələdir. Hafiz öləndə şəhərin müftisi onun da müsəlman qəbristanlığında dəfninə icazə vermir. Ancaq Hafizin tərəfdarları da çox imiş. Onlar müftinin yanına gəlib, ona şairin divanından İslamla bağlı müsbət fikirlər göstərirlər. Müfti və onun köməkçiləri də öz növbələrində tənqidi beytlərdən nümunələr gətirməyə başlayırlar. Mübahisə uzun çəkir və axırda belə qərara gəlirlər ki, Hafizin divanının əlyazmasını bəxtə-bəxt açsınlar və hansı qəzəl çıxsın, onun məzmununu əsas götürsünlər. Açılan qəzəlin isə beytlərindən birində deyilmiş ki, müfti qəbristanlıqda mənə yer verməsə də, Allah behiştə mənə yer ayırıbdır. İştirakçılar çox təəccüblənirlər və deyirlər ki, bu, faldır. Məhz bundan sonra şairin divanından fal kimi istifadə etməyə başlayırlar.

NADİR ŞAHIN QƏRİBƏLİKLƏRİ

Avropada "Şərqi Napoleonu" ləqəbi ilə tanınan Nadir şah olduqca qürurlu, cəsur və dahi sərkərdə olduğu kimi, həm də çox qəzəbli bir şah idi. Bir dəfə qəzəblənən zaman hətta öz sevimli oğlunun gözlərini də çıxartdırmışdı. Bunun səhəri günü, yəni qəzəbi soyuyandan sonra isə özünün yaxın əyanlarını öldürmüşdü ki, mən oğlumuzu cəzalandıranda siz niyə mane olmadınız.

Nadir çadırdan düzəldilmiş alaçıqda yaşayırdı və xarici qonaqlarını da möhtəşəm bir alaçıqda qəbul edirdi. Döyüş zamanı o, ordusundan 10-15 metr qabaqda hücum keçirdi. O, bircə dəfə osmanlılarla döyüşdə məğlub olub. Onda da sərkərdəsinin atdan yıxılmasını görən ordu, onun ölməsini zənn edərək,

STATUSLAR TƏFƏKKÜR GÜZGÜSÜNDƏ

geri çəkilməyə başlayıb və özündə güc tapıb yenidən at belinə qalxan Nadir də geri qayıtmağa məcbur olub. Yolda o düşünürmüş ki, görəsən bu hadisədən sonra əsgərlər arasında onun əvvəlki nüfuzu qalıbmı? O, görür ki, ondan qabaqda əsgərlərindən ikisi əl-ələ verərək gedirlər. Nadir anlayır ki, onlar yaxın dostdurlar. Atını yeyin sürərək onlara çatır və onlardan adlarını soruşur. Biri deyir Əli, digəri - Həsən. Nadir şah deyir ki, "Əli, mən sənə əmr edirəm, Həsənin boynunu vur". Əli də qılıncını çəkib, Həsənin başını yerə salır. Bununla da Nadir şah özü üçün aydınlaşdırır ki, onun nüfuzuna xələl gəlməyibdir (Düz deyiblər ki, "dahiliklə dəlilik həmsərhəddir"). Eyni zamanda Nadir osmanlı generalına da məktub göndərir ki, "sən elə bilmə ki, mən birdəfəlik gedirəm, sən yerindən tərpənənə qədər mən qayıdacağam" (osmanlı paşası çox kök olduğuna görə belə yazıb). Həqiqətən də, Nadir öz qoşununu yenidən qruplaşdıraraq hücum keçir və qalib gəlir. Döyüş zamanı Lütfi paşanın özü də həlak olur. Nadir onun başını gətirib, üç gün şəhər darvazasından asdırdıqdan sonra böyük hörmət-izzətlə dəfn etdirir.

Dehliyə onun əsgərləri topladıqları qənimətləri gətirib Nadir şahı təhvil verərək bir əsgər tək bir sırğa da verir. Nadir soruşur ki, bu sırğa elə tək idi? Əsgər cavab verir ki, möhtərəm şahım, sırğanın birini çıxardım, ikincisini də çıxarmaq istəyirdim ki, "dayan" təbili çalındı və daha onu çıxara bilmədim. Bu fakt aydın surətdə göstərir ki, Nadirin ordusunda necə nizam-intizam var imiş.

NƏSİMİNİN TÜRK XALQLARI QARŞISINDAKI ƏN BÖYÜK TARİXİ XİDMƏTİ

Məlumdur ki, türk ədibləri arasında Nəsimi ilk şairdir ki, ərəb, fars və türk dillərində eyni dərəcədə yüksək sənət məziyyətləri ilə seçilən əsərlər yazmışdır. Türkdilli poeziya tarixində isə Nəsimi ilk şairdir ki, türk şeir dilini Yaxın Şərqi ənənəvi poeziya dilləri hesab edilən ərəb və fars poetik dilləri səviyyəsinə yüksəltdi. O, öz yaradıcılığı ilə sübut etdi ki, türk dilində də öz melodiyası, bədii gözəlliyi və səlisliyi ilə ərəb və fars lirikasının şah əsərlərindən geri qalmayan şeirlər yazmaq mümkündür. Məhz Nəsimidən sonra türk şairlərinin böyük əksəriyyəti onun zəngin təcrübəsinə söykənərək, öz ana dillərində yazmağa başladılar. Türk xalqları qarşısında Nəsiminin ən böyük tarixi xidmətləri də məhz bunlardan ibarətdir. Şairin hürufları şeirlərinin dili qəliz olsa da, dünyəvi məhəbbətin vəsfinə həsr etdiyi şeirlərin dili çox sadədir və bəzən isə hətta müasir dilimizdən də heç nə ilə fərqlənmir:

Düşdü yenə dəli könül
gözlərinin xəyalinə,

Kim nə bilir,
bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

"TÜRK" ETNONİMİNİN MƏNASI

Məşhur türkoq V. Tomsenin fikrincə "türk" etnik adı "turuk" ("düz dayanan", yəni "sabit", "güclü") sözündən yaranmışdır. Akad. A. Kononov da bu fikirlə razılaşmışdır. Akad. V. Bartold isə bu mülahizəni tənqid edərək, "türk" sözünün "törü" ("qanun") sözündən yaranmasını güman etmişdir. Ancaq bu və bunlardan sonra irəli sürülmüş digər versiyalardan heç biri türkoqiyada inkişaf edən ciddi qəbul edilməmişdir, çünki onlar fərziyyə səciyyəsinə malikdir və inandırıcı görünmürlər. Qədim türklərin (göytürklərin) bir xalq kimi formalaşma tarixi ilə bilavasitə bağlı şəkildə izah edilən bizim versiyaya isə belədir:

Hun tayfalarından olan Aşina nəslində 4-cü əsrin sonlarında Şimal-Şərqi Çin-

dən Turfana gəlib, burada hind-Avropa mənşəli toxarlarla qonşuluqda məskunlaşır və onlarla bir-birinə qız verib, qız alırlar. Ancaq 460-cı ildə bu ərəziləri ələ keçirən juanlar bu tayfaları onlara dəmir istehsal etmək üçün Cənubi Altaya köçürürlər. Burada tayfa birliyi yaranır və sonra yeni bir hündürlü xalq kimi ortaya çıxan Aşina və Toxar tayfaları 6-cı əsrin ortalarında juanlara qarşı üsyan qaldıraraq qalib gəlirlər və böyük bir dövlət yaradaraq, "türk" adı ilə tarix səhnəsinə çıxırlar (İstoriya Vostoka. II cild, M., 1999, s. 60-61). Çinlilərin "Suy" salnaməsinə əsasən, bu tayfa birləşməsinə "türk" adı ətrafdakı xalqlar tərəfindən onların yaxınlığında yerləşən "dəbilqəyə bənzər dağın" adı ilə bağlı şəkildə verilmişdir. (Mau-tsai Liu. Çin qaynaqlarına görə Doğu türkləri. İstanbul, 2006, s. 13-14). Burada başlıca məsələ bu dağın nəyə görə "türk" adlandırılması müəyyənləşdirməkdir. Toxarsak, slavyan, kelt və bir sıra digər qədim hind-Avropa xalqlarının mifologiyasında "Tur" (Tor) adlı tanrı vardır (bəzilərdə isə o totemik əcdad kulturdur və "buğa" deməkdir). Bu qədim tayfalar öz tanrıları və ya əcdadları saydıqları Turun şərifinə təpələrdə və ya yastı dağlarda mərasimlər keçirir və belə təpələrə "Turk" deyirdilər. Sonda "k" səsi toxar dilində mənsubiyyət suffiksidir və bu söz "Tura məxsus" (rusca - "turskiy") mənasını verir. Buradan da aydın olur ki, yuxarıda qeyd edilən tayfa birliyində hun dili qalib gəlsə də, onların yeni etnik adı toxarmənşəli olmuşdur. 6-cı əsrdə tarix səhnəsinə çıxıb, 8-ci əsrin ortalarında isə uyğur, karluq və basmillərin onlara qarşı eyni zamanda üsyan qaldırması nəticəsində məhv edilən bu xalqın "türk" adının sonradan ərəb və farslar tərəfindən oğuzlara da şamil edilməsinin səbəblərini isə növbəti statusda izah edəcəyik.

"TÜRK" TERMİNİNİN TARİXİ

Termin nə qədər dəqiq və konkret olarsa, o qədər də yaxşı olar. "Türk" adı ilə bağlı dolaşmalar isə çoxdur: bu adı VI əsrdə Altayda tarix səhnəsinə çıxarmış xalqın adı, müasir dövrdə bizim və türkiyəlilərin özlərini "türk" adlandırması, "türk dilləri" dilçilik termini və s. Sonuncu termin əslində "hun dilləri" şəklində olmalıdır; bu həm tarixilik baxımından düzgündür, həm də ilkin əcdadlarımız olmuş hunlara hörmət baxımından (Avropa alimləri dünya dillərinin genealoji təsnifatını düzəldən zaman hunlar barədə onların heç bir məlumatı yox idi). Qədim türklərin özləri də hunların çoxsaylı varislərindən yalnız biri olublar. Orta əsrlərdə onlardan başqa hündürlü xalqlardan heç biri özünü "türk" adlandırmırdı. Sadəcə türklər Sakit okeandan Qara Dənizə qədər uzanan ərazidə böyük xaqanət yaratdıqlarına görə digər xalqlar onların dövlətinin tərkibində olan bütün hündürlü xalqlara ümumi formada "türk" deyirdilər, necə ki, indi biz İrandan gələn bütün insanlara onların milliyyətindən asılı olmayaraq "iranlı", Çindən gələnlərə isə "çinli" deyirik. VIII əsrdə qədim türklər öz "qardaşları" karluq, basmil və uyğurlar tərəfindən məhv edildikdən sonra da ərəblər və farslar türk (hun) dilində danışan bütün xalqlara istisnasız olaraq "türk" deyirdilər. Bu, onlardan uzaqda yaşayan hündürlü xalqlara təsir göstərmirdi. XI əsrdə Ön Asiyaya gəlmiş oğuzlar isə fars və ərəblərlə daima təmasda olduqlarına və onların dillərində təhsil aldıklarına görə bu, onlara təsirsiz ötürə bilməzdi. Sonuncu amilin təsiri İranda daha güclü idi. Gündəlik həyatda tez-tez üz-üzə gələn farslar oğuzlara o qədər "türk-türk" dedilər ki, axırda

oğuzların sonrakı nəsilləri artıq "türk" sözünü öz etnik adları kimi tanımağa başladılar, halbuki onların epik ələminə əks etdirən dastanlarda biz "türk" sözünə rast gəlmirik və 24 oğuz tayfasından da heç biri "türk" adlanmırdı.

Türkiyədə isə əhalinin savadlı hissəsi oxuduqları kitablardan bildirdilər ki, ərəblər və farslar onlara "türk" deyirlər. Savadsız əksəriyyət isə fars və ərəblərlə gündəlik təmasda deyildilər. Onlar böyük Osmanlı dövlətində yaşadıklarına görə özlərinə də "osmanlı" deyirdilər. Ancaq 1923-cü ildə məlum səbəblərdən osmanlılar bu addan imtina edib, rəsmi olaraq "türk" adını qəbul etdilər və ölkələrini də Türkiyə adlandırdılar. İki xalqın eyni zamanda "türk" adlanması isə əlavə dolaşmalarla səbəb olurdu. Bu səbəbdən də 1936-cı ildə bizim adımaızı dəyişib, "azərbaycanlı" qoydular.

"QORQUD KİTABI" NIN GÜNBƏD ƏLYAZMASI

Son dövrlərdə Fb-da səs-küyə səbəb olmuş bu əlyazmanın mətni nəhayət ki, əslən Cənubi Azərbaycanından olan türk tədqiqatçıları (V.Yaqubi və b.) tərəfindən ərəb qrafikasından türk dilinə transliterasiya edilərək, Ankarada çap olunmuşdur. Nə yaxşı ki, bu tədqiqatçılar əvvəllər söylənilən bir sıra yanlış fikirləri (guya əlyazma 14-cü əsrə aiddir, onu "Türkiyə nüsxəsi" adlandırmaq lazımdır və s.) düzəltmişlər. Bu barədə Fb-da paylaşırdığımız bir sıra status və rəylərdə biz də göstərmişdik ki, bu boyozanlar tərəfindən son əsrlərdə düzəldilib və onun mətni Azərbaycan dilindədir. Həmçinin əlyazma, saxlanıldığı şəhərin adı ilə adlandırılmalıdır. Müəlliflər də onu "Günbəd" əlyazması adlandıraraq və əlyazmanın 18-ci əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda azəri dilində yazılmasını qeyd ediblər.

Ədalət naminə həmin tədqiqatçıların əleyhdarları tərəfindən söylənilən bəzi yanlış fikirlər üzərində də dayanmaq istərdim. Sonuncuların dediklərinə görə, guya bu yeni boy "Qorqud kitabı"na aid deyildir və türkmən dastanıdır. Birinci, bilmək lazımdır ki, İranda tayfa halında yarımköçəri həyat sürən bütün türkdilli tayfalar XX əsrdə "türkmən" deyilirdi. İndi bu mənada biz həmin sözün ərəbləşmiş "tərkəmə" formasını işlədirik. Ona görə də əlyazmanın adındakı "türkmən dili" ifadəsi bizi çaşdırmamalıdır. İkinci, bu boyu Azərbaycan və ya türkmən dastanı adlandırmaq da düzgün deyildir, çünki bu boy da ozanlar tərəfindən qədim oğuz epik ənənələri və personajları əsasında düzəldilibdir. Buna görə o da oğuz dastanı sayılmalı və bütün oğuzdilli xalqlara mənsub edilməlidir. Sadəcə dastan Azərbaycan ozanının dilindən yazıya alındığına görə Azərbaycan dilindədir və Azərbaycan coğrafiyasını əhatə edir. Əgər bu boyun başqa bir nüsxəsi türk və ya türkmən ozanının dilindən yazıya alınsaydı, o nüsxə də onların dilində olacaqdı və daha çox onların coğrafi adlarını əhatə edəcək idi. Ona görə də dastanın oğuz xalqlarından hansına mənsub olması barədəki mübahisələr mənasızdır. Oğuz boylarının hamısının guya Dədə Qorqud tərəfindən düzəldilməsini düşünmək də əsassızdır. Məsələn, "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu" 14-cü əsrdə baş vermiş bir tarixi hadisə əsasında düzəldilibdir. Ancaq o zaman Qorqud yox idi ki, onu düzəltsin. Deməli, bunu da ozanlar ediblər. Müsəlmanlar özlərindən hədislər düzəldib Məhəmməd peyğəmbərə şamil etdikləri kimi, oğuzlar da sonradan düzəldikləri bir çox dastan və rəvayətləri baş şaman Dədə Qorqudun adı ilə əlaqələndirirdilər.